

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Yayın No. 739
İSAM Yayınları 153
İlmî Araştırmalar Dizisi 65
© Her hakkı mahfuzdur.

**İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında
FAHREDDİN ER-RÂZİ**

Editörler: Ömer Türker – Osman Demir

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnayet Bebek, Ali Haydar Ulusoy
Tasarım Ender Boztürk, M. Emin Albayrak

Bu eser
TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayınlanmıştır.

Proje koordinatörü M. Suat Mertoglu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 21.10.2011 tarih ve
2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2013
Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Basım: Ekim 2018
ISBN 978-605-81261-4-5

Basım, Yayın ve Dağıtım
TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. 1256. Sokak No. 11
Yenimahalle /Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
yayin@tdv.com.tr
Sertifika No. 15402

İslâm düşüncesinin dönüşüm çağında Fahreddin er-Râzî / ed. Ömer Türker -
Osman Demir. - göz. geç. 2. bs. - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
714 s. ; hrt. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 739. İSAM Yayınları; 153.
İlmî Araştırmalar Dizisi; 65)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-81261-4-5

Takdim

Fahreddin er-Râzî, İslâm düşünce tarihinde Gazzâlî öncesi döneme ait eser ve fikirlerin yeniden yorumlanarak, düşünce ve muhtevada bir dönüşümün yaşandığı ikinci klasikler döneminin ilk ve en etkili simasıdır. Başta kelâm ve felsefe olmak üzere, birçok alanda eserler veren Râzî, özellikle tümel disiplinlerin belirleyici özelliklerini tespit etmiş ve kelâm ilmini yeniden düzenlemesi sebebiyle de “el-İmâm” olarak adlandırılmayı hak etmiştir.

Fahreddin er-Râzî’yi çeşitli yönleriyle tanıtmayı amaçlayan elinizdeki bu kitap, Türkiye’de İslâm araştırmaları alanında ciddi bir düzeye ulaşan bilimsel birikimi, özgün makaleler yoluyla derinlemesine ele alan ve böylece alanın ilgililerine kaynaklık etmeyi amaçlayan derleme bir çalışmadır. Bu sayede Râzî’nin hayatı, eserleri ve düşünce tarihindeki yerinin farklı yönleriyle, mukayeseli biçimde ve bir bütünlük içinde ortaya konulması amaçlanmıştır.

Eser başlıca dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü, düşünürün İslâm düşünce tarihinde özellikle kelâm ve felsefe geleneklerindeki yerini ana hatlarıyla belirginleştirmeyi amaçlayan bir yazı ile başlamakta, akabinde Râzî’nin eserlerini kronolojik olarak inceleyerek otantikliğini tespit eden ve müellifin ilmî ve siyasî hayatını inceleyen iki ayrı makale ile devam etmektedir. Eserin ikinci bölümü Fahreddin er-Râzî’nin İslâm düşünce tarihindeki yerine ayrılmıştır. Yedi makaleden oluşan bu kısmın ilk yazısında, İslâm düşünce geleneğinde “Fahreddin er-Râzî Ekolü” ele alınmakta, takip eden yazılarda ise düşünürün *İşârât* geleneği, fıkıh usulü, belâgat ve i’câz, tefsir, mezhepler tarihi ve dinler tarihi disiplinlerine olan etkileri

üzerinde durulmaktadır. Böylece Râzî'nin İslâm düşüncesi içindeki yeri, öncesi ve sonrası dikkate alınarak incelenmiş ve onun orijinal yönüne, metodik farklılığına ve başlattığı dönüşüme işaret edilmeye çalışılmıştır. Kitabın üçüncü bölümünde ise Râzî düşüncesinin farklı yönleri derinliğine analiz edilmektedir. Bu bağlamda onun bilgi teorisi, varlık görüşü, isbât-ı vâcip ve tanrı-âlem ilişkisi, nübüvvet teorisi ile cevher-i ferd ve heyûlâ-sûret teorileri hakkındaki düşünceleri irdelenmiştir. Böylece düşünürün belirli bir konu hakkındaki görüşü, temel eserlerinden hareketle, problem odaklı bir şekilde ve sistematik olarak sunulmuş, neticede özgün sonuçlara ulaşılması hedeflenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise farklı disiplinlerden Râzî'ye yöneltilen eleştirilerin yer aldığı iki adet makale bulunmaktadır. Bunların ilkinde müellife *İşârât* geleneğinde Seyfeddin Âmidî üzerinden yöneltilen tenkitler, diğerinde ise Selef geleneğinde Râzî'ye yöneltilen metodik eleştiriler ele alınmaktadır.

Eserde yer alan bütün makalelerin sonunda dipnotlarda geçen atıfların tam künyelerinin yer aldığı birer kaynakça bulunmaktadır. Eserin sonunda ise iki ek yer almaktadır: Râzî'nin vasiyeti ve Râzî hakkında okumalarını derinleştirmek isteyen okuyucular için önerilen eserlere dair bir liste.

Şüphesiz Râzî gibi İslâm düşüncesinin çok çeşitli alanlarını derinden etkilemiş bir düşünür hakkında hazırlanan böylesi bir eserin eksikliklerden uzak olmayacağı açıktır. Nitekim içindekiler kısmını hızlıca gözden geçiren dikkatli bir okuyucu, Râzî düşüncesini ele alan bir kitapta olması gereken mantık, nefis/insan ve tasavvuf başlıklarının bulunmadığını farkedecektir. Kitabın ikinci baskısında bu eksiklikleri gidermeyi umuyoruz. Bu bağlamda kitabın içeriğine ilişkin görüş, tavsiye ve eleştirilerini ileten ilim adamlarına minnettar kalacağımızı belirtmek isteriz.

Son olarak bu kitabın hazırlanması içindekiler sayfasında görüleceği gibi pek çok akademisyenin özverisiyle mümkün oldu. Öncelikle Türkiye'de her daim artmakta olan akademik faaliyetlerin bütün yoğunluk ve yorgunluğuna rağmen, projeye ilgi gösterip teklifimizi

kabul eden, süreç boyunca bizlerle uyum içinde çalışan ve sonuçta yazıların elimize ulaşmasını sağlayan kıymetli ilim adamlarına minnettar olduğumuzu belirtmek isteriz. Ayrıca bu çalışmanın başından beri kitaba alınan yazıların incelenmesinde desteklerini esirgemeyen muhterem dostumuz Eşref Altaş özel olarak teşekkürü hak etmektedir. Son olarak, eserin nihâi şeklini almasında emeği geçen, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi çalışanlarına teşekkür ederiz.

İSAM'ın II. Klasik Dönem Projesi kapsamında yayımlanan "İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî" kitabının, bilimsel ve kültürel mirasımızın anlaşılıp aktarılmasına bir katkı olmasını temenni ediyoruz.

Ömer Türker - Osman Demir

Aralık 2013

İkinci Baskıya Önsöz

Alanında önemli bir boşluğu dolduran Fahreddin er-Râzî kitabı, yayımlandığı 2013 yılından itibaren önemli bir ilgiye mazhar oldu ve kısa bir süre içinde ikinci baskıyı hazırlama ihtiyacı doğdu. Birinci baskıda sehven yer alan ve sonraki okumalarda tespit ettiğimiz gerek maddî gerek muhtevaya dair bazı hatalar düzeltildi. Ayrıca kitapta yazıları olan müellifler makalelerini gözden geçirdiler ve yeni bilgiler ışığında bazı makaleler güncellendi. Bu arada kitabı okuyarak görüşlerini paylaşan ve böylece bütün metnin tashihine katkıda bulunan kıymetli dostlarımız da oldu. Onlara teşekkürü bir borç biliyoruz. Birinci baskının önsözünde sonraki baskılarda Fahreddin er-Râzî kitabında mutlaka olması gereken; tasavvuf, ahlâk ve mantık gibi konuları da ilâve etme niyetimiz olduğundan bahsetmiştik. Bu doğrultuda kitaba Fahreddin er-Râzî'nin ahlâk düşüncesine dair bir makale dahil edildi. Önümüzdeki baskıda daha tam ve gelişmiş bir metin elde etmek adına, başta mantık ve tasavvuf konuları olmak üzere Râzî düşüncesinin çeşitli alanlarına dair makaleleri de ilâve etmeyi ümit ediyoruz. Kitabın Fahreddin er-Râzî çalışmalarına katkısının devam etmesini diliyor ve baskıda emeği geçen İSAM çalışanlarına teşekkür ediyoruz.

Ömer Türker – Osman Demir

Eylül 2018

İçindekiler

TAKDİM 5

KISALTMALAR 13

I. Giriş

1

Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî 17

Ömer Türker

2

Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî
ve Siyasî İlişkileri 43

Eşref Altaş

3

Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi 95

Eşref Altaş

II. İslâm Düşünce Tarihinde Fahreddin er-Râzî

4

İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü 173

Müstakim Arıcı

5

İşârât Geleneği Bağlamında Fahreddin er-Râzî 211
Agil Şirinov

6

Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi 253
Tuncay Başoğlu

7

Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi 277
Nasrullah Hacımüftüoğlu

8

Tefsirde Fahreddin er-Râzî 293
Mustafa Öztürk

9

Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî 365
Kadir Gömbeyaz

10

Fahreddin er-Râzî ve Dinler Tarihi 403
Hidayet Işık

III. Fahreddin er-Râzî Düşüncesi**11**

Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Teorisi 449
Şaban Haklı

12

Fahreddin er-Râzî'nin Varlık Görüşü 481
Veysel Kaya

13

Fahreddin er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi 503
Muammer İskenderoğlu

14

Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi 537

Muammer İskenderoğlu

15

Fahreddin er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûlâ-Sûret

Teorileri 559

Osman Demir

IV. Fahreddin er-Râzî Eleştirileri

16

İşârât Geleneği İçinde Fahreddin er-Râzî Eleştirileri:

Seyfeddin el-Âmidî Örneği 587

Hakan Coşar

17

Fahreddin er-Râzî'nin Nazarıyla Hazlar Evreninde

Mutluluğu Aramak 613

Yunus Cengiz

18

Selef Geleneğinde Fahreddin er-Râzî'ye Yöneltilen

Metodik Eleştiriler 655

Faruk Sancar

Ek 1

Fahreddin er-Râzî'nin Vasiyeti 681

trc. M. Cüneyt Kaya

Ek 2

İleri Okumalar Listesi 687

Dizin 695